

МРНТИ 16.01.11

С.Б.Бейсембаева

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

КИНЕСИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУЫЗЕКИ ТІЛДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Коммуникативті кинесикалық құралдар нақты ситуациямен тікелей байланыста мимика мен ым, ишаралардың қатысуымен интонацияның үлкен экспрессивті күші арқылы тілдік, сөздік баяндауда белгілі бір жекелеген мүшелері айтылмай контекст пенситуациядан белгілі, айқын болатын сөйлемдердің құрылымдық түрлері жасалатын тілдік сөйлеуде анағұрлым белсенді қолданылады. Ауызекі сөйлеу тілі әдеби тілдің өзіндік ерекшелігі бар бір түрі ретінде оның басқа түрлерінен салыстырмалы түрде лексикалық сөз қорының аздығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тіліне артық тілдік элементтерді қолданбай-ақ, айтылымның бір мағыналылығына жету үшін кинесикалық компоненттер қажет. Бұл мақалада қарым-қатынастың кинетикалық компоненттері және олардың ауызша сөйлеуде берілу тәсілдері қарастырылады.

Тірек сөздер: кинетикалық сөйлеу, морфологиялық категория, кинесикалық құрал.

С.Б. Бейсембаева

Международный казахстанско-турецкий университет имени К.А.Ясауи

КИНЕСИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ КОММУНИКАЦИИ И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕДАЧИ В УСТНОЙ РЕЧИ

Аннотация. Коммуникативные кинесические средства наиболее активно используются в языковой речи, где через большую выразительную силу интонации с участием мимики и жестов, жестов в непосредственном контакте с конкретной ситуацией создаются структурные типы предложений, определенные из контекста и ситуации, в которых определенные отдельные члены не произносятся. Разговорный язык как один из видов литературного языка, имеющий свою специфику, отличается от других его видов сравнительно небольшим запасом лексических слов. Поэтому Следовательно кинесические компоненты необходимы для достижения однозначности произношения, без использования лишних языковых элементов в разговорной речи. В данной статье рассматриваются кинесические компоненты коммуникации и способы их передачи в устной речи.

Ключевые слова: кинетическая речь, морфологическая категория, кинесические средства.

S. B. Beisembayeva

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

KINESIC COMPONENTS OF COMMUNICATION AND WAYS OF THEIR TRANSMISSION IN ORAL SPEECH

Annotation. Communicative kinesic means are most actively used in language speech, where through the great expressive power of intonation with the participation of facial expressions and gestures, gestures in direct connection with a specific situation, structured types of sentences are created in which certain individual members are expressed from the context, and not from the context. Colloquial language as one of the types of literary language, which has its own specifics, differs from its other types by a relatively small stock of lexical words. Therefore, in order to achieve unambiguous pronunciation, without the use of unnecessary language elements in colloquial speech, kinesic components are necessary. This article deals with kinesic components of communication and the ways of their transmission in oral speech

Keywords: communication, kinesic components, morphology, oral speech.

Ең алдымен тілдік қатынас пайда болды ма, әлде ымдық қатынас па деген пікірталас әлі де жүріп келеді. И.А.Бодуэн де Куртэненің тұжырымдауынша: «Біз сондай-ақ адам тілінің алғашқы кезеңінде адам сезімдерінің осы екі түрі де – көру және есту үнемі және бір мезгілде қызмет істеген; дауысқа қазіргі уақытта да тайпалық сипат немесе жеке ерекшелік ретінде жиі ұшырасатын тірі мимика, яғни бет қимыл-қозғалысы көмектескен деп топшылауымызға құқығымыз бар» [1, 210]. Біз тіл беттің және басқа қалған дененің әуелгі моторлы қимылдарымен қажетті жағдайда байланысқан, үндескен дыбыстық-интонациялық дауыс сигналдарымен қарым-қатынас жасаудан пайда болды және дамыды деген болжамды пікірді қуаттаймыз. Тілдің бұл синкретизмі белгілі дәрежеде бүгінгі күнге дейін сақталған.

Коммуникативті кинесикалық құралдар нақты ситуациямен тікелей байланыста мимика мен ым, ишаралардың қатысуымен интонацияның үлкен экспрессивті күші арқылы тілдік, сөздік баяндауда белгілі бір жекелеген мүшелері айтылмай контекст пен ситуациядан белгілі, айқын болатын сөйлемдердің құрылымдық түрлері жасалатын тілдік сөйлеуде анағұрлым белсенді қолданылады. Еркін қарым-қатынас жағдайында қолданылатын және кітаптың кодталған тіліне қарама-қарсы қойылатын ауызекі сөйлеу тілі әдеби тілдің өзіндік ерекшелігі бар бір түрі ретінде оның басқа түрлерінен салыстырмалы түрде, әдеби тілдің синонимдік мүмкіндіктерін елемей, ең қарапайым, ең көп тараған, мағынасы жағынан тым жалпы, көп реттерде хабарланатын сөздер мен сөз тіркестерінің мән-мағынасын нақты ашып та бермейтін лексикалық сөз қорының аздығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тіліне артық тілдік элементтерді қолданбай-ақ айтылымның бір мағыналылығына жету үшін кинесикалық компоненттер қажет. Диалогтарда ым, ишаралардың дербес репликалар есебінде қатысуын ескере отырып, зерттеушілер ым, ишаралардың ақпараттық та, сондай-ақ экспрессивті де бай қоры барын мойындайды. Тілдің кинесикалық компоненттерінің сөздік қоры тым тапшы жеке адам деңгейінде де, оратор немесе дарынды актер деңгейінде де қолданыла алатындығы оның объективті сипатын танытады.

Оның үстіне, тілге қарағанда паратіл кейбір функцияларды орындауға жарамдырақ екені анықталған (салыстырыңыз: қарапайым әдеттегі диалогта фактілік және когнитивті функциялардың басты ауыртпалығы (бремя) «тілдік элементтермен салыстырғанда ым, ишаралардың анағұрлым қысқалығы нәтижесінде сол бір уақыт кезеңінде үлкен ақпаратты беруге мүмкіндік беретін») кинетикалық коммуникацияға жүктеледі) [2].

Әдеттегі тілдік жағдайда, яғни әңгімелесушілердің кеңістіктік жақындығы, салыстырмалы тыныштық, сөйлеу және есту қабілеті болу, олардың тілдің сөздерін білуі жағдайларында, егер бұл қандай да бір ережелерге қайшы келмесе, жағымсыз салдарларға алып келмесе, қасындағы адамдардан ойын жасырудың еш қажеттігі болмаса, ойды ауызша жеткізу қолданылады. Ал кинетикалық сөйлеу жоғарыда

санамаланған жағдайлардың ең болмаса біреуіне қарама-қайшы келген жағдайларда қолданылады. Ымдық сөйлеу дыбысталмайды, ым, ишаралар сөздер естілетін қашықтықтан алысырақтан көрінеді немесе сөздер естілмейтін жерлерде көрінеді, көп реттерде сөздерге қарағанда көрнекі болады. Осындай сипаттамаларына байланысы кинетикалық сөйлеу ауызша сөйлеу тиімді емес немесе мүлде мүмкін болмаған жерлерде қызмет атқара алады. Әдетте коммуниканттардың қарым-қатынасында, егер олар кеңістіктік жақындықта орналасса, еркін сөйлей және ести алатын қабілетте болса, қатынас тілін жеткілікті дәрежеде білсе, егер қатынас жасау жағдайы еркін сөйлесуге мүмкіндік беретін болса (коммуниканттар жиналыста, кеңестерде, т.б. отырмаса), ойды ауызша жеткізу қолданылады. Ал аталған жағдайлардың бірінің болмауы жағдайында кинетикалық қатынас қолданылады.

Ауызша және кинесикалық қатынастардың қолданылуының аталған шарттары бір-бірін ауыстырады немесе бір ғана уақыт кезеңінде бірге жүре береді. Сол себепті де сөздік және кинесикалық белгілер күнделікті сөйлесу тәжірибесінде бір-бірімен араласып, қабаттасып жүреді.

Ым тілі толық дерлік ауызша тілге ауыса алады. Кез келген ым, ишара немесе ым, ишаралар тіркестері фонема-интонациялық тәсілмен беріле алады. Ым, ишаралар барлық уақытта сөздердің көмегімен (сөздік сөйлемдермен) де айтуға болатын ой-пікірлер мен сезімдерді береді. Мысалы, бір адамды саусағымен нұсқап, одан соң қолын самайына апарып айналдыру ым, ишараларының тіркесін «мына кісінің басы істемейді» деген сөздік тіркеспен, яғни сөйлеммен беруге болады. Ал ауызекі сөйлеудің көптеген үлгілері кинетикалық тіл арқылы беріле алмайды. Мұндай мысалдар тым сирек кездеседі. Мысалы, «мен келіспеймін» деген тіркес өзінің көкірегін қолымен нұсқап, басын олай-бұлай шайқау қимылдарының бірінен соң бірін жасау арқылы дәлме-дәл беріледі. Алайда кинетикалық сөздік қордың аздығы мен ым тілінің грамматикалық жүйесінің өте дамымағандығына байланысты көпке түсінікті ым, ишаралармен «мен философ болғым келеді» деген секілді дерексіз терминдері мен абстрактілі түсініктері бар тіркестерді қанағат-танарлықтай етіп жеткізуге болмайды.

Сан алуан жүріс-тұрыс, қимыл-қозғалыстарды бақылау коммуниканттардың тікелей қарым-қатынасында, яғни диалог кезінде ым, ишараларды сөздермен жеткізудің еш қажеттілігі жоқ деген тұжырым жасауға себеп болады. Мұндай жағдайда ақпарат кинетикалық белгілер арқылы еркін түсініле алады. Ым, ишараларды сөздермен жеткізу ол ым, ишараларды көрмеген өзге адамдарға түсіндіру қажеттігі туған жағдайларда қолданылады. Басқаша айтқанда, кешірек, уақыт өте келе баяндаған кезде кинесикалық элементтерді сипаттау үшін белгілі бір сөздер, сөз тіркестері, оралымдар қолданылады (салыстырыңыз: ым, ишарасы бар төл сөз: «– Қой-шы, масқара» + «бет шымшу» ишарасы мен төлеу сөз: «– Қойшы, масқа-ра, – деп, шешем бетін шымшыды»).

Ауызекі сөйлеу тілі әдеттегі өмірлік жағдайларда кинесикалық сөйлеуге айналмайды; тек сөйлесушілердің сирек кездесетін сөзді білмеу жағдайында ғана оны белгілі ым, ишарамен түсіндіруге болады (мысалы, «ақымақ» деген сөзді түсінбегенде жұдырығының иілген саусақтарымен басын тоқылдатуға болады).

Кинесикалық сөйлеуді ауызекі сөйлеуге айналдырудың өзіне тән бірнеше әдіс-тәсілдері бар:

- 1) ым, ишараларды бір ғана сөздік бірлікпен беруге болады;
- 2) ым, ишараларды фразеологиялық тұрақты тіркеспен беруге болады;
- 3) ым, ишараны еркін сөз тіркестерімен жеткізуге болады.

Бірінші жағдайда ым, ишараның бір сөздік бірлікпен берілу жағдайында, бұл ым, ишараның формасы мен мәнін арнайы сипаттауға арналған сөздер болуы мүмкін

(жымыю, адыраю, бақыраю). Сондай-ақ бұл ым, ишараның баламалы мағынасын ғана беретін, бірақ оны сипаттамайтын арнайы қолданылмайтын сөздік бірлік болуы да мүмкін (салыстырыңыз: сөздер – Иә! Жок! және ым, ишаралар – «бас изеу», «бас шайқау»).

Екінші жағдайда коммуникацияның ауызекі сөйлеу тәсілі үшін арнайы бірлік ретінде жасалған фразеологиялық бірліктер арқылы беріледі. Фразеологизмнің компоненттері көп жағдайда ым, ишараларды жасауға белсенді не сылбыр қатысатын дене қимылдарының, дене мүшелерінің анағұрлым тән қимыл-қозғалыстарын белгілейді. Мысалы, «бас ию» фразалық тіркесіндегі бас компоненті бұл пантомиманы жасауда белсенді түрде қатысатын дене мүшесі. Ал «ию» компонентіне осы дене мүшесінің төмен қарай бағытталған қозғалысы сәйкес келеді. Осыған ұқсас жағдайларды басқа да фразалық тіркестер мен олардың кинетикалық сыңарларын талдау кезінде анықтауға болады (бас шайқау, шашын жаю). Әрине, сәйкестілік барлық уақытта толық, абсолютті бола бермейді. Мысалы, «шаш сипар» тұрақты тіркесінде қимыл-қозғалысты жасаушының белсенді мүшесі (қол) сөз жүзінде көрінбейді, «қол бұлғау» тіркесінде бұл мүшенің нақты қимылы айқын көрінбейді. Сондықтан мұндай фразеологизмдер әдетте ым, ишаралардың оғаштау лингвистикалық жобасы деуге болады. Бұл соңғылардың да жеткіліксіз дәрежеде мүшеленіп, сараланып көрініс табуына алып келеді. Мысалы, қоштасқанда және әлдекімді қасына шақырғанда қолданылатын «қол бұлғау» ым, ишарасы түрліше жасалатынына карамастан, ауызша сөйлеу тілінде бір ғана омонимдік тіркеспен беріледі.

Үшінші жағдайда ым, ишара белгілі бір дәрежеде кинесикалық комплексті толық суреттеп, сол арқылы қабылдаушыға оның мағынасын түсіндіретін еркін сөз тіркестері арқылы беріледі: «Бұқар жырау атынан түсті. Мойнына белбеуін салып, бір тізерлей отырып, Алласына «ақсарбас» айтып, жалбарына бастады» [3, 252].

Ым, ишаралардан туған дыбыстық тілдің бірліктерін санасақ, олар бірнеше жүзге жетеді. Бұл, ең алдымен, фразеологтар назарын аударатын қомақты санды құрайды.

Ал кинесикалық тілде, өз кезегінде, ауызша сөйлеуден пайда болған бірліктер – ым, ишаралар өте аз. Біздің қазақтың ұлттық ым, ишараларының картотекасын қарап шығып, біз онда да үлкен күмәнмен, мұндай бірлі-екілі жағдайды ғана көрсете аламыз. «Қолын құлағына апарып тындау», «алақаны-мен аузын басу», «құлағын қолымен жабу» секілді ым, ишаралар да ауызша тілдің ықпалымен пайда болған, бірақ жеке бірліктер емес, оның бүтіндей толық дыбысталуы себеп болған.

Ым «тілі» дыбыстық тілмен жақын деген пікір бар. Бұл мәселені А.В.Филиппов толық қарастырған [4]. Біз А.В.Филипповпен келісеміз, ым «тілінде» фонемаға сәйкес келетін компонент жоқ.

Сөзжасамдық деңгейге келсек, біз түбірлер мен аффикстердің ым, ишараларда баламалары тіптен жоқ деп есептейміз.

Сөзсіз параллелизмдер сөздік қорда, лексикада кездеседі. Осы деңгейде ым, ишаралар сөздердің баламалары деп тұжырымдауға болады. Сөздер секілді олар да түрлі түсініктерді беруі мүмкін, эмоцияларды, көңіл-күйді, адамның тілек-қалауын білдіре алады.

Параллелизмді негізгі лексикологиялық түсініктердің бәрінен дерлік көруге болады.

Жеткілікті дәрежедегі органикалық сан-мөлшер жағынан, сондай-ақ белгілі дәрежедегі семантикасының бұлыңғырлығы себебінен қазақ тіліндегі көптеген ым, ишаралар көпфункционалды (көп қызметті) болып табылады. Осыған байланысты олар тілдік бірліктердің полисемиясына ұқсас. Келесі мысалдарға назар аударайық:

а) «жұдырық тую» деген моносемантикалық ым, ишара белгілі бір адамға ашулануды, қоқан-лоқы көрсетіп, қорқытуды білдіреді:

– Онбаған-ау, мені мазақ қылғың келіп отыр ма? – деп Бекен қуланған кескін-менің <i>жұдырығын түйді.</i>	– Ах, негодник, передразнивать меня вздумал? – Бекен шутливо <i>показал кулак.</i>
--	--

ә) «бас ию» деген полисемантикалық (көп мағыналы) ым, ишара:

1) Сәлемдесу ишарасы: Орнынан тұрып, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, сәл <i>бас ие</i> амандасқандай белгі етті.	Слегка покраснев, он <i>склонил голо-ву,</i> приветствуя вошедших.
---	--

2) Біреуді құрметтеп, сыйлаудың, біреудің алдында кішіреюдің белгісі:

Ұлы Отан соғысындағы совет хал-қының ерлігіне <i>бас иеміз.</i>	Мы <i>преклоняемся</i> перед героическим подвигом советского народа в Великой Отечественной войне.
---	--

3) Бағыныштылықтың, белгілі бір адамның билігін мойындаудың белгісі:

Жігітек жаны болатын болса, жалтақ-тамай жетсін де, алдымызға келіп <i>бас ией!</i> – депті.	Если жигитекам дорога жизнь, то пусть без раздумий <i>головы</i> перед нами <i>склоняют.</i>
--	--

Алайда, көптеген ым, ишаралардың көпқызыметтілігі қатынас процесін қиындатпайды және әңгіме барысында, әдетте, ым, ишараларды қолдануға байланысты түсінбестіктер туындамайды. Кез келген уақытта әңгімелесуші адам не жөнінде айтып тұрғанын айқындай алады.

Жазба мәтінде де ым, ишаралардың «полисемиясы» көрініс тапқан ым, ишараны түсінуге қажетті контексті жасайтын ерекше тілдік құралдардың арқасында алынып тасталады.

Ым, ишаралар сөзсіз синонимдес бола алады. Мысалы, бағытты «қас-қабағымен нұсқау», «иегімен нұсқау», «қолымен нұсқауға» да болады. Сәлемдесу: бас иезу, қол бұлғау, қол алысу, құшақтасу, иек қағысу, төс соғысу.

Екі құрылымның осы деңгейдегі ұқсастығын антонимдік ым, ишаралар да дәлелдейді. Мысалы, «бас иезу» келісу ишарасы мен «бас шайқау» келіспеу ишарасы. Антонимдік үйлестірілген формалармен салыстыру арқылы белгілі бір лексикалық мағынасы анықталатын ым, ишаралардың нөлдік формаларына ерекше назар аудару қажет, «қолын ұсынды» және «қолын ұсынбады» ым, ишараларын салыстырыңыз. Ауызекі сөйлеуде бір сыңары нөлдік компонентті антонимдік сыңарлар кездесетінін атап өткен жөн, амандасу (сөзбен) және қасақана амандаспауды салыстырыңыз.

Зерттеу барысында сондай-ақ омонимдік ым, ишаралар да анықталды. Омонимдік ым, ишаралар саны жағынан ең көп кинесикалық топ болып табылады. Мұның себебі бейнелеуіш дене қимыл-қозғалыстарының салыстырмалы түрдегі шектеулілігі болса керек.

Ым, ишаралар паронимиялық (қос мағыналы) болуы мүмкін. Мысалы, тоқтауға өтініш:

Қуғыншылар қатты желске салып лектегіне тартқанда, Жайық атын тежеп, <i>қолын көтерді.</i> Тасемен де қатарласып бөгеле берген.	Как только преследователи бросились в погоню, Жайык, придержав коня, <i>поднял руку.</i> Тасемен, поравнявшись, тоже остановился.
---	---

Және жиналыста шешімді жақтап не қарсы дауыс беру:

Бауыржан: – Қарсы көтерген қол жоқ!.. Сонымен бұл шешіміміз бір ауыздан қабыл- данды.	– Против никто не поднял руку, поэтому данное решение принято единогласно, – произнес Бауыржан.
---	---

Осы деңгейдегі ым тілінің дыбыстық тілге сәйкестігін сонымен бірге ым, ишаралардың варианттылығы да дәлелдейді. Мысалы, қоштасу кезінде келесідей ым, ишараларды қолдану: *қол бұлғау, орамалын бұлғау, тымағын бұлғау*.

Ым, ишаралар сөздер секілді төл және кірме болуы мүмкін. Яғни бір халықтан екінші халыққа, бір говор, диалект немесе тілден басқа говор, диалект немесе тілге ауысуы мүмкін. Орыс тілінен енген ишараға «*қол соғу, қол шапалақтау*» жатады.

Сол бір жарасымды көрініс кезінде залда- ғылар ұзақ қол соғып, өз сүйсіністерін білдірген болатын.	Зрители в восторге зал аплодировали.
--	--------------------------------------

Сондай-ақ архаизм, ишаралар, оның ішінде тарихи ишаралар да бар. Мысалы, «*тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету*» – сәлемдесу ишарасы.

<i>Тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету</i> (уәзір).	<i>Встав на колена, прижав руки к груди,</i> поздаровался (визирь).
---	--

Дыбыстық тілде кәсіби сөздер болатыны секілді кинесикалық «тілде» де кәсіби ым, ишаралар бар. Олар нақтылы жағдайларда және негізінен бағынышты адамдарға техникалық тәсілдер мен операцияларды түсіндіру үшін қолданылады. Кәсіби ым, ишаралардың басты қызметі – жұмыс әдіс-тәсілдерін қайталау.

Ым, ишаралар, оның ішінде табу тұрпайы болуы мүмкін. Мысалы, «қолын шығару».

Оларға міне су! – деп Қылышбай қолын шығарды.	– Вот они получают воду! – Кылышбай показал фигу.
--	--

Морфологиялық деңгейге келсек, морфологиялық мән-мағыналардың, оның ішінде әсіресе, олардың көрсеткіштерінің (септік, сандық, шақтық, т.б.) баламалары, сәйкестіктері ым, ишараларда тіпті жоқ.

Ым, ишараларды түрлі морфологиялық категориялардың сөздеріне ұқсатуға болады. Олардың кейбірі есімдіктерге (өзінің кеудесіне нұсқау – «мен»), үстеулерге (бағытты нұсқау), сан есімдерге (сандарды саусақпен көрсету) ұқсайды, сирек те болса сын есім-предикаттарды («ақымақ» ишарасы), зат есімдерді («ақша» ишарасы).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Бодуэн де Куртэне И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1. –М.: Акад.наук СССР, 1963. – С.210–211.

[2] Гельгарт Р.Р. Рассуждение о диалогах и монологах // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. Вып. 1. – Калинин, 1971. – 95 с.

[3] Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: Жазушы, 1976. – 120 с.

[4] Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык» жестов//Лингвист. сборник/ МГПИ им.Н.К. Крупской –М.,1975. – Вып.3. – С.14-33.